

KRYSTIAN HEFFNER

Akademia Ekonomiczna w Katowicach

MAŁE MIASTA A ROZWÓJ OBSZARÓW WIEJSKICH

Abstract: Towns are of a big importance for rural areas. Often towns, those closest in particular, helped rural areas inhabitants to realise that there are many needs and enabled their satisfaction. If we assume that there is even a small scope of service functions in each *gmina*, the higher level function bind rural areas with closest towns (services, culture, administration, town infrastructure, economic activity, entrepreneurship, informal relations, commuting, *etc.*). During the period of an intensified process of „socialisation” of rural areas, traditional functions of small towns consisting in servicing the closest rural background, and the intermediary role between the local market and regional and even country market nearly disappeared. Only the inclusion of small towns in socio-economic cooperation and creation of local bases for development became a factor of a change of the concept of development of the whole country generally implementing the division into city areas (agglomerations) and rural and agricultural areas (peripheral).

A great part of activities related to big city economy take place in local centres. Small towns not only act as intermediaries in potential development possibilities but also take over a majority of arising initiatives and activities. They become the place of their implementation (however, usually lagging a little behind). In practice, problems of rural areas modernisation boil down to relations between towns and villages seen in the category of urban-rural continuum or contradictions between town and village eliminated in urbanisation process.

Generally speaking, small towns characterised by diversified connections with their local economic areas and a diversified degree of openness to socio-economic growth can be divided into three groups of centres with a diversified potential of change:

- locally integrated and developing,
- poorly locally integrated and developing, and
- unutilised development possibilities.

The gradual withdrawal from full employment in agriculture towards a bi-professional work, i.e. partly on the farm and employment of seasonal or *ad hoc* workers is a manifestation of a progressing capitalisation of industrialising itself agriculture and its dependence of purchased industrial products and labour. Such

a trend, clearly visible in a majority of West European countries, will certainly manifest itself in Poland in about a dozen years when the growing farms will see the need of mass seasonal employment of hired labour. Such a direction of development of agricultural economy will lead to a progressing specialisation of labour force and functional changes in agricultural monofunctional villages, and therefore to multidirectional development of local economic areas and to strengthening of diversified links with small towns becoming development centres.

Wprowadzenie

Dla obszarów wiejskich szczególne znaczenie mają miasta. Od najdawniejszych czasów w miastach dokonywano wymiany dóbr uzyskanych w produkcji rolniczej na inne, bardziej lub mniej potrzebne do życia mieszkańcom wsi. Często właśnie miasta, szczególnie te najbliższe, uświadamiały mieszkańcom wsi istnienie wielu potrzeb i umożliwiały ich spełnienie. O znaczeniu ośrodków lokalnych dla kreowania rozwoju otaczających wsi wielokrotnie pisano zarówno w Polsce, jak i za granicą, potwierdzając i podkreślając ich oddziaływanie¹. Jeśli można przyjąć, że w każdej gminie wiejskiej wykształcił się chociaż niewielki zakres funkcji usługowych, związanych z siedzibą gminy² to funkcje wyższego rzędu wiążą obszary wiejskie z najbliższymi ośrodkami miejskimi (m.in. w zakresie usług, kultury, administracji, możliwości infrastruktury miejskiej, aktywności ekonomicznej, przedsiębiorczości, związków nieformalnych, dojazdów do pracy itd.).

W okresie intensyfikacji procesu „uspołeczniania” wsi tradycyjne funkcje małych miast, polegające na w miarę pełnej obsłudze najbliższego zaplecza wiejskiego oraz na pośrednictwie między rynkiem lokalnym i regionalnym, a nawet krajowym – uległy prawie zupełnej likwidacji³. Do-

¹ Zob. np. M. Kłodziński: *Istota wielofunkcyjnego rozwoju terenów wiejskich*, [w:] *Ekonomiczne i społeczne uwarunkowania i możliwości wielofunkcyjnego rozwoju wsi w Polsce*. M. Kłodziński, A. Rosner (red.), Wyd. SGGW, Warszawa 1997; K. Heffner: *Rola małych miasteczek w rozwoju terenów wiejskich*, [w:] *Przedsiębiorczość wiejska w Polsce i krajach Unii Europejskiej*. M. Kłodziński, B. Fedyszak-Radziejowska (red.), Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2002, s. 74-100.

² Zob. W. Drobek, K. Heffner: *Koncepcja wsi kluczowych a procesy osadnicze na obszarach wiejskich*, „Przegląd Geograficzny” t. 66 z. 1-2, Warszawa 1994, s. 19-31.

³ Por. m.in. J. Kostrowicki: *Problematyka małych miast w Polsce w związku z badaniami nad warunkami ich aktywizacji*. „Czasopismo Geograficzne” t. 25, z. 4, 1953; I. Kremky-Saloni: *Brzeziny*, [w:] *Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*. Prace Geograficzne IG PAN nr 9, Warszawa 1957; E. Zdrojewski: *Niektóre problemy aktywizacji małych miast w woj. koszalińskim*. „Rocznik Koszaliński” nr 4, Koszalin 1968, s. 86-109.

piero włączenie małych miast w kooperację społeczno-gospodarczą i wspólne budowanie lokalnych podstaw rozwoju staje się czynnikiem zmiany koncepcji rozwoju kraju, realizującej ogólnie dychotomiczny podział przestrzeni na obszary miejskie (aglomeracyjne) i rolniczo-wiejskie (peryferyjne).

Duża część aktywności i działań, związanych z większymi miastami, jest dokonywana i wykorzystywana w ośrodkach lokalnych. Małe miasta nie tylko mogą pośredniczyć i pośredniczą w potencjalnych możliwościach rozwoju ale i przejmują większość z pojawiających się inicjatyw i aktywności, stając się miejscem ich realizacji⁴. Jednak w praktyce problemy modernizacji obszarów wiejskich sprowadzane są najczęściej do relacji między wsią a miastem, którą postrzega się w kategorii miejsko-wiejskiego *kontinuum*, sprzeczności między wsią a miastem likwidowanych w procesie urbanizacji⁵.

Małe miasta – kwestie definicyjne. Geneza i różnicowanie zbioru

Jakkolwiek od IXX w. powstały bardzo liczne definicje miasta, to dość rzadko podejmowano próby zdefiniowania pojęcia *małe miasto*. Okazuje się, że wskazanie ograniczonego katalogu cech umożliwiającego klasyfikowanie konkretnej miejscowości jako małego miasta jest dosyć trudne. Ośrodki te, muszą spełniać kryterium formalne (prawa miejskie, w większości krajów europejskich) odróżniające je „od dołu” od innych miejscowości pozbawionych takiego statusu, a więc wsi (gmin, komun wiejskich). Jakkolwiek ośrodki lokalne spełniające kryteria formalne często charakteryzują się słabym wykształceniem miejskich cech morfologicznych. Występują także często wsie i osiedla nie spełniające kryterium formalnego, ale cechujące się zaawansowanym poziomem urbanizacji, znaczną liczbą mieszkańców, a także niektórymi charakterystycznymi elementami struktury miejskiej. Z tych względów m.in. Szajnowska-Wy-

⁴ Zob. m.in. H. Zaniewska: *Rola małych miast w kształtowaniu wiejskiej sieci osadniczej*. „Miasto” nr 1, 1978, s. 11-17; K. Heffner: *Transformacja układów osadniczych wsi a wielofunkcyjny rozwój obszarów wiejskich*, [w:] *Wieś i rolnictwo na przełomie wieków*. I. Bukraba-Rylska, A. Rosner (red.). Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN, Warszawa 2001, s. 109-132.

⁵ Z. J. Kamiński: *Gospodarka przestrzenna i modernizacja polskiej wsi (cele modernizacji)*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wyd. PAN, Oddz. PAN w Katowicach, Komisja Urbanistyki i Architektury, Katowice 1989.

socka uważa⁶, że ilościowe kryterium klasyfikacji małego miasta, wyznaczające dla tak określonej grupy ośrodków miejskich, górny limit ludnościowy jest dyskusyjny, choćby ze względów statystyczno-demograficznych. Rozbieżność w przyjmowanej, górnej granicy rozgraniczającej małe miasta od średnich i dużych jest znaczna. Bagiński przyjmuje jako małe miasta ośrodki liczące do 50 tys. mieszkańców, chociaż ta wielkość wydaje się być zawyżona, gdyż wielu autorów traktuje miasta mieszczące się w górnym przedziale, zbliżonym do tej wielkości jako ośrodki typu subregionalnego⁷. Natomiast wielu badaczy za graniczną dla grupy małych ośrodków miejskich uważają wielkość 20 tys. osób⁸. Według Sokołowskiego⁹ małe miasto to jednostka osadnicza o liczbie mieszkańców nie przekraczającej 10 tys. mieszkańców. Nie ulega wątpliwości, że w środowiskach geograficzno-ekonomicznych, a także administracyjno-politycznych, kryterium podziału małe – duże miasto ma charakter dychotomiczny i jest sprowadzone do wymiaru ludnościowego. Errington i Courtney w warunkach angielskich, definiują jako małe miasta ośrodki liczące od 3-30 tys. mieszkańców¹⁰.

W przypadku małych miast wydaje się, że istotnym czynnikiem wyróżniającym może być węzłowe położenie w przestrzeni. Można je w pewnym uproszczeniu utożsamiać z centralnością w sensie funkcjonalnym. Inaczej mówiąc, „newralgiczna” lokalizacja przestrzenna oraz centralność w ujęciu funkcjonalnym (christallerowskim) są ściśle powiązane i mogą być wyznacznikiem miejskości w odniesieniu do małych miast¹¹.

⁶ A. Szajnowska-Wysocka, E. Zuzańska-Żyśko: *Problemy społeczne małych miast na przykładzie miasta Wojkowice w województwie śląskim*, [w:] *Społeczne, gospodarcze i przestrzenne przeobrażenia miast*, J. Ślódczyk (red.), Uniwersytet Opolski, Opole 2000, s. 81-93.

⁷ E. Bagiński: *Małe miasta w sieci osiedleńczej Polski*. Wrocław 1998; A. Zagożdżon: *Ośrodki regionalne i subregionalne Polski. Ogólna charakterystyka i niektóre problemy metodologiczne*. Acta Universitatis Wratislaviensis No 513, Studia Geograficzne XXXIII. Wrocław 1979; A. Stasiak: *Wstępna koncepcja głównych węzłów osadniczych Polski*, [w:] *Podstawowe węzły układu osadniczego Polski*, A. Stasiak (red.). Biuletyn KPZK PAN, z. 167, Warszawa 1994, s. 29-46.

⁸ Zob. K. Dziewoński: *Procesy urbanizacyjne we współczesnej Polsce*. „Przegląd Geograficzny” t. 34, z. 3, 1962; A. Ginsbert: *Ekonomiczne przesłanki rozwoju małych miast*, [w:] *Teoretyczne problemy rozmieszczenia sił wytwórczych*, Warszawa 1965; Z. Wysocki: *Małe miasta*. „Statystyka Regionalna” nr 24, Warszawa 1971.

⁹ D. Sokołowski: *Zróżnicowanie zbioru małych miast i większych osiedli wiejskich w Polsce w ujęciu kontinuum wiejsko-miejskiego*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń 1999.

¹⁰ P. Courtney, A. Errington: *The role of small towns on the local economy and some implications for development policy*. „Local Economy” vol. 15, no. 4, 2000, s. 280-301.

¹¹ Zob. M. Kielczewska-Zaleska: *Changes in the functions and structure of small towns in Poland*. „Geographia Polonica” No. 3, 1964, s. 79-92.

Kachniarz *małe miasta przemysłowe* klasyfikuje jako te ośrodki, które charakteryzują się liczbą mieszkańców nie przekraczającą 20 tys. osób oraz zatrudnieniem w przemyśle przekraczającym 25%¹².

W środowiskach socjologicznych małe miasto to raczej pewien rodzaj społeczności miejskiej o określonych, charakterystycznych cechach społeczno-kulturowych i ekonomicznych wyrażnie innych niż duże miasto, metropolia, aglomeracja miejska. Mimo dyskusyjnej „miejskości” społeczno-kulturowej mieszkańców małych miast, nie ulega wątpliwości, że nawet w najmniejszych z nich występują cechy różnicujące przestrzeń miejską i umożliwiają wskazanie charakterystycznych elementów struktury wewnętrznej¹³. Występuje zawsze zwarte centrum z rynkiem, placem centralnym, kościołem, instytucjami publicznymi, handlowymi itp. i otaczające go, z reguły luźniej zabudowane, jednostki mieszkaniowe i na wpół rolnicze peryferia. Wielu autorów, reprezentujących przede wszystkim kierunek krajobrazowy lub ekologiczny, uważa, że wyróżnikiem osiedla o charakterze miejskim (miasta) jest przede wszystkim krajobraz miejski¹⁴.

Do wielu tradycyjnych funkcji małych miast, w połowie XX w. doszła jeszcze funkcja mieszkaniowa, która ujawniła się jako oferta znacznej przestrzeni mieszkalnej, w przeciwieństwie do sytuacji wielkich aglomeracji miejskich w wielu krajach Europy. Na przykład w Wielkiej Brytanii zarówno małe miasta, jak i duże ośrodki miejskie uznano za najbardziej właściwe miejsca lokalizacji nowej substancji mieszkaniowej, aby uniknąć przekształcenia obszarów wiejskich w szare, pozbawione wyrazu i jednostajne obszary podmiejskie jako skutek rozprzestrzeniania się urbanizacji wzdłuż istniejącej sieci dróg. Uogólniając, były to procesy, przez które małym miastom stopniowo przybyszały funkcje dodatkowych, uzupełniających lub zastępujących dawne funkcje targowe.

Wydaje się, że problemy, na które obecnie napotyka duża część lokalnych ośrodków miejskich, w rzeczywistości leżą głębiej niż tylko w decyzjach lokalizacyjnych największych firm handlowych. Dla niektórych małych miast problemy związane z rozwojem wynikają ze stopniowej erozji prawie wszystkich funkcji miejskich, które przez wieki

¹² T. Kachniarz: *Zagospodarowanie przestrzenne małych miast*. Instytut Gospodarki Przestrzennej i Komunalnej, Warszawa 1993.

¹³ K. Heffner: *Problemy sieci osadniczej a kształtowanie się lokalnych centrów rozwoju*, [w:] *Rozwój przedsiębiorczości na terenach wiejskich wschodniego i zachodniego pogranicza (społeczne, ekonomiczne i instytucjonalne uwarunkowania)*, M. Kłodziński, A. Rosner (red.). IRWiR PAN, Warszawa 2000, s. 103-118.

¹⁴ *Krajobraz małych miast i wsi. Problemy ochrony i kształtowania*, PAX, Warszawa 1987.

były przez nie nabywane. W takim sensie narasta „dysfunkcjonalność” małych miast i tylko niektóre będą odgrywały nieco większą rolę, wykraczając poza funkcje „resztkowe”. W małych miastach z dominacją funkcji mieszkaniowej lub z demograficznym obciążeniem ludnością w wieku poprodukcyjnym może się okazać, że istniejąca w nich substancja mieszkaniowa będzie chronić szerokie obszary wiejskie przed rozszerzającą się „pełzającą suburbanizacją”¹⁵.

Małe miasta. Kwestia położenia w wiejskim zapleczu i w hierarchii ośrodków miejskich

Ośrodki miejskie w Polsce są jednostkami administracyjnymi o zróżnicowanym statusie¹⁶. Największe miasta tworzą odrębne struktury administracyjne na poziomie subregionalnym – mają status miast wydzielonych na prawach powiatu¹⁷. Dalsze 316 miast ma status gmin miejskich – miast, które nie tworzą wspólnej jednostki administracyjnej z otaczającym obszarem wiejskim, są natomiast w przeważającej większości centrami ponadlokalnych jednostek administracyjnych obejmujących głównie obszary wiejskie, ale często także miejsko-wiejskie. Wychodząc z założenia, że miasto tworzy wraz ze swoim najbliższym zapleczem powiązany obszar gospodarczy okazuje się, że większość średnich i większych ośrodków miejskich (zwykle powyżej 20 tys. mieszkańców) jest wyłączona administracyjnie z otaczającego zaplecza wiejskiego, tworząc odrębną jednostkę samorządową. Większe miasta (zwykle liczące powyżej 50 tys. mieszkańców) w większości nie mają swojej gminy wiejskiej i są otoczone przez samodzielne gminy wiejskie. W tym sensie rozwój społeczno-gospodarczy średnich i dużych miast oraz ich wiejskiego zaplecza w znacznym stopniu dokonuje się w strukturach równoległych lub co najmniej rozłącznych.

Kryterium podziału zbioru małych miast na grupy typologiczne jest wielkość ośrodków mierzona ich liczbą mieszkańców¹⁸, jak i rodzaj

¹⁵ A. J. Errington: *Modelling the seamless web: economic linkages and rural policy*. Sociology Ruralis, 1991, vol. 31, s. 17-26.

¹⁶ Łącznie liczba miast w Polsce na koniec 2000 r. wynosi 886 i wzrosła w grupie ośrodków najmniejszych o ok. 40 w ciągu dekady lat 90.

¹⁷ Miast wydzielonych na prawach powiatu jest 65 (2000), z tego aż 19 skoncentrowanych jest w rejonie aglomeracji górnośląskiej tworząc zwarty obszar miejski Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego.

¹⁸ Por. K. Heffner: *Typologia gmin wiejskich w Polsce według jakości układów osadniczych*, [w:] *Typologia wiejskich obszarów problemowych*, A. Rosner (red.), IRWiR PAN, Warszawa 1999, s. 59-78.

kontaktu z gminami wiejskimi różnych typów. Trzeba mieć świadomość pewnej subiektywności oceny potencjału rozwoju gmin wiejskich, opartej na tak sformułowanym kryterium.

Ponad 1/3 gmin wiejskich (34,6%) jest powiązana bezpośrednio z ośrodkami małymi, liczącymi najwyżej 20 tys. mieszkańców lub leży w strefie oddziaływania małych miast. Siedzibami takich gmin są wsie gminne (np. Mszczonów – Radziejowice, Prudnik – Lubrza, Namysłów – Wilków, Szczawnica – Krościenko, Drohiczyn-Korczew, Grajewo-Prostki itd.). Jednak w układzie regionalnym Polski tylko w woj. zachodniopomorskim (54,4%), lubuskim (54,1%) i dolnośląskim (51,9%) ponad połowa wszystkich gmin wiejskich charakteryzuje się występowaniem bezpośrednich układów małe miasto-wiejskie zaplecze. Taki, relatywnie wysoki wskaźnik relacji, charakterystycznej dla tworzenia lokalnych obszarów gospodarczych, występuje także w Wielkopolsce (48,8%) i na Śląsku Opolskim (44,1%).

Natomiast najniższy jest udział takich układów w woj. łódzkim (22,6%), lubelskim (23,3%), śląskim (23,7%) i świętokrzyskim (29,9%). Takie zróżnicowanie regionalne nasycenia lokalnymi ośrodkami miejskimi, bezpośrednio powiązanymi z wiejskim zapleczem może być ważnym punktem wyjścia do ukierunkowywania regionalnych i subregionalnych strategii rozwoju w stronę procesów gospodarczej koncentracji lub polaryzacji.

Wbrew powszechnej opinii niewielka część obszarów wiejskich znajduje się w zasięgu bezpośredniego oddziaływania dużych metropolii. W sumie tylko 194 (8,9%) gminy wiejskie są położone bezpośrednio na zapleczu dużych aglomeracji miejskich i są silnie z nimi powiązane. Spośród nich zaledwie 76 gmin wiejskich (3,5%) znajduje się w strefie oddziaływania ośrodka o charakterze metropolitalnym, liczącego powyżej 250 tys. mieszkańców, natomiast dalsze 118 (5,4%), w zasięgu miasta liczącego powyżej 100 tys. mieszkańców.

Gminy wiejskie na obszarach podmiejskich relatywnie lepiej usytuowane komunikacyjnie w stosunku do dużych miast, są często silnie zurbanizowane. Charakteryzują się wysokim poziomem urbanizacji zewnętrznej i społecznej jednak niekoniecznie cechują się atrybutami rozwoju wielofunkcyjnego¹⁹. Często okazuje się, że zróżnicowanie funkcjonalne i związana z nim wysoka urbanizacja charakteryzuje tylko nieliczne ośrodki wiejskie w strefach wpływu wielkich metropolii. Małe

¹⁹ A. Czarnecki: *Uwarunkowania rozwoju wielofunkcyjnego na obszarach wiejskich aglomeracji łódzkiej*. „Wieś i Rolnictwo” nr 4, 2001.

ośrodki miejskie mają tu szczególne znaczenie gospodarcze i społeczno-kulturowe²⁰. Tego typu obszary grupują się na Śląsku, w Wielkopolsce (zachodniej) i na Pomorzu Zachodnim oraz w rejonie Warszawy, Łodzi i zachodniej Małopolski. Rozwój tych obszarów, szczególnie gdy występują na nich także relacje z małym miastem (gminy miejsko-wiejskie w obszarach metropolitalnych i aglomeracyjnych, lub wiejskie z bezpośrednim kontaktem z lokalnym ośrodkiem miejskim (np. Sośnicowice-Gliwice, Ozimek-Opole, Św. Katarzyna-Siechnice-Wrocław, Kórnik-Poznań, Dobroń-Łask-Łódź itd.) charakteryzuje się odmiennym typem relacji ekonomicznych i społecznych od obszarów wiejskich położonych poza ich zasięgiem. Wymaga on również odmiennego typu strategii rozwoju społeczno-gospodarczego, różnego od polityki charakterystycznej dla stref wiejskich o dominacji rolnictwa²¹.

Można sformułować tezę, że obszary wiejskie są powiązane z aglomeracjami miejskimi przez miasta małe²², w mniejszym stopniu korzystają z walorów i możliwości rozwoju oferowanych przez duże ośrodki niż te, które leżą bezpośrednio na zapleczu wielkich miast. Oznacza to, że duża część aktywności i działań, związanych z większymi miastami, jest dokonywana i wykorzystywana w ośrodkach lokalnych. Małe miasta nie tylko mogą pośredniczyć i pośredniczą w potencjalnych możliwościach rozwoju, ale przejmują większość z pojawiających się inicjatyw oraz aktywności, zarówno w układach ponadlokalnych, jak i w otaczającym je zapleczu wiejskim. Stają się w ten sposób miejscem ich realizacji.

Mierząc powiązania gospodarcze miasto – zapleczu wiejskie i analizując rozkład powiązań gospodarczych na poziomie lokalnym możemy stwierdzić, że transakcje zawierają trzy różne, ale współzależne elementy: ilość, wartość i odległość. Jeśli ilość transakcji może być istotna dla podejmowanych ruchów transportowych, to nie wskazuje na rzeczywiste ich znaczenie dla lokalnej gospodarki. Jest możliwe, że znaczna ilość transakcji może dotyczyć dóbr niskiego rzędu, generując niewielkie dochody dla lokalnego ośrodka. Potrzebna jest zatem wie-

²⁰ A. Czarniecki, K. Heffner: *Pozarolnicza działalność gospodarcza w strukturze funkcjonalnej wsi aglomeracji łódzkiej*. „Wies i Rolnictwo” nr 1, Warszawa 2003, s. 86-99.

²¹ Por. m. in. P. Cloke, J. Little: *The rural state? Limits to planning in rural society*. Clarendon Press, Oxford 1990; I. D. Hodge i S. Monk: *In search of a rural economy: Patterns of differentiation in non-metropolitan England*. Land Economy Monograph 20, Department of Land Economy, University of Cambridge, Cambridge 1991; P. Swianiewicz: *Przyciąganie inwestycji jako element samorządowej polityki rozwoju ekonomicznego*. „Samorząd Terytorialny” nr 12, 1997.

²² Chodzi o gminy miejsko-wiejskie położone w bezpośrednim sąsiedztwie gmin miejskich (miast liczących powyżej 250 tys. mieszkańców).

dza o wartości każdej indywidualnej transakcji lub o ich zbiorze, a dla rozpoznania wzorca przestrzennego transakcji w konkretnym układzie lokalnym pokonywany przy każdej transakcji dystans ma znaczenie kluczowe. Można więc powiązania gospodarcze zdefiniować jako sieć transakcji o zróżnicowanej naturze, które generują zarówno dochody wewnątrz lokalnej gospodarki, jak i te, które wychodzą z niej na zewnątrz. Rozpoznanie ich natury polega na mierzeniu wielkości i rozkładu przestrzennego transakcji o charakterze gospodarczym wewnątrz małych miast i w ich bezpośrednim otoczeniu wiejskim.

Oddziaływanie małych miast na rynek pracy obszarów wiejskich odbywa się przede wszystkim pośrednio. Niewielkie ośrodki miejskie są czynnikiem ułatwiającym bądź utrudniającym tworzenie i utrzymywanie miejsc pracy w wiejskim zapleczu, w podobny sposób wpływającym też na dostęp ludności wiejskiej do miejsc pracy zlokalizowanych poza wsią. Znaczenie ma przede wszystkim struktura przestrzenna systemu osiedli wiejskich oraz samych wsi, a także charakter powiązań w lokalnym systemie osadniczym²³.

Miasta małe różnią się znacznie pod względem urbanistycznym, zwartością i jakością zabudowy oraz typami form funkcjonalno-przestrzennych, zaawansowaniem i tempem urbanizacji w strefie zaplecza, a także dostępnością komunikacyjno-transportową z obszarów wiejskich zaplecza. Podobne znaczenie ma dostępność „społeczna” rozumiana jako otwartość społeczności wiejskich na oddziaływanie i przyjmowanie czynników zewnętrznych. Wszystkie te cechy łącznie sprawiają, że wyjściowe warunki rozwoju oraz możliwości kreowania nowych miejsc pracy w lokalnych obszarach gospodarczych nie są jednakowe, ani nawet podobne. Dla wszechstronnego i zrównoważonego rozwoju wsi istotne są cechy przestrzeni osadniczej sprzyjające i ułatwiające taki kierunek zmian. Możliwość rozwoju społeczności lokalnej rozumiana jest jako łatwa dostępność przestrzenna do wsi i ich części składowych (zagród, domostw, przysiółków, folwarków itp.) z zewnątrz (a więc jako dojazd, transport, różne formy kontaktu i porozumiewania się) oraz od wewnątrz, jako łatwość opuszczenia wsi lub jej części (np. w celu dojazdu do pracy, edukacji, rozrywki, kultury i innych usług, wywieżenia i transportu towarów i produktów, komunikacji ze środowiskiem zewnętrznym – np. pomoc lekar-

²³ Zob. szerzej na ten temat w pracach poświęconych lokalnym zespołom osadniczym, np. A. Zagożdżon: *Problematyka zespołów osadniczych*. „Przegląd Geograficzny” z. 4, 1964, s. 387-398; J. Rajman: *Wiejskie zespoły produkcyjno-osadnicze Opolszczyzny. Geneza i współczesne przeobrażenia*. „Kwartalnik Opolski” nr 2, 1976, s. 18-29; A. Zagożdżon: *Zespół osadniczy Zawadzkie*. Studia Społeczno-Ekonomiczne, t. 2, Instytut Śląski, Opole 1971.

ska, konsultacje, łatwe uczestnictwo w imprezach ponadlokalnych itd.). W takim układzie lokalne obszary gospodarcze z miastem jako centrum mają szczególnie uprzywilejowaną pozycję.

Małe miasta jako lokalne centra rozwoju i zmian na obszarach wiejskich

Jeśli podejmowane w Polsce badania koncentrują się głównie na określeniu zasięgu oddziaływania małych miast oraz ich funkcjach dominujących, to w Wielkiej Brytanii i innych krajach Europy Zachodniej są one w znacznym stopniu nastawione na rozpoznanie ich współczesnych funkcji w układzie wiejskiego otoczenia, gdyż wydaje się, że tradycyjna rola tych ośrodków stopniowo zanika. Analizy układów lokalnych z małymi miastami koncentrują się na ich znaczeniu gospodarczym, a w szczególności na sieci transakcji gospodarczych, rozumianych jako każda forma ekonomicznej organizacji, która obejmuje wykonanie usługi lub wymiany dóbr zarówno w mieście, jak i w jego otoczeniu. Są to nie tylko transakcje między firmami (zakupy i sprzedaż „dóbr pośredniczących”, w tym usług biznesowych), ale także między firmami a gospodarstwami domowymi (zarówno zakupy dóbr konsumpcyjnych, jak i siły roboczej)²⁴. Każda transakcja gospodarcza ma różnorodne charakterystyki, których analiza może być przedmiotem zainteresowania polityków lokalnych. Na przykład nie tylko liczba i wartość transakcji, ale także ich przestrzenny rozkład może być interesujący dla lokalnych władz.

Komponent „przestrenny” transakcji gospodarczej jest ważny dla polityków lokalnych z wielu powodów (np. udział lokalnych zakupów i sprzedaży na lokalnym rynku firm produkcyjnych i usługowych, transakcje wywołujące przejazdy do pracy, do sklepu lub usługi, czy wreszcie wiąże się z dostawą towarów do odbiorcy). Podejmowano także badania lokalnych odniesień usług biznesowych. Pewną próbą syntetycznej oceny stopnia integracji małych miast z lokalnymi obszarami gospodarczymi jest ich typologia funkcjonalna oraz wypracowanie metod pomiaru tzw. gospodarczego wzorca (*economic footprint*). Najbardziej efektywnym sposobem stymulowania rozwoju społeczno-gospodarczego na obszarach wiejskich jest istnienie pewnej, ograniczonej liczby korzystnie usytuowanych w przestrzeni geograficznej i społeczno-gospodarczej ośrodków i dążenie do ich rozwoju jako lokalnych centrów rozwoju. Taką

²⁴ A. J. Errington: *Modelling... op.cit.*; J. E. Hobb: *A transaction cost approach to supply chain management*. „Supply Chain Management” no. 1 (2), 1996, s. 15-27.

funkcję pełnią z natury rzeczy liczne, niewielkie ośrodki miejskie, tworzące historycznie ukształtowaną sieć lokalnych biegunów wzrostu dla pobliskich obszarów wiejskich²⁵. Odgrywają one w pewnym sensie rolę promocyjną dla rozwoju aktywności lokalnej w zakresie gospodarczym i pozagospodarczym. W takim układzie korzyści płynące z „pośrednictwa” – na zasadzie funkcjonalnej współzależności – stają się udziałem osiedli wiejskich zaplecza lokalnego.

Potęgowanie się działalności gospodarczej i usługowej w małych miastach tworzących **lokalne obszary gospodarcze** wraz z wiejskim zapleczem, może skutkować pewnym wzrostem zatrudnienia, rozumianym jako oddziaływanie przyciągające zasoby pracy i wywołujące po pewnym czasie zmiany w strukturze ekonomicznej ludności. Te z kolei tworzą nowe możliwości zbytu towarów, usług oraz kreują nowe miejsca pracy. Możliwy jest także wzrost liczby mieszkańców. Ogólnie działa tzw. mechanizm kumulatywnej przyczynowości i efektów mnożnikowych, a jego skutki zmieniają całą strukturę społeczno-gospodarczą obszarów wiejskich w zasięgu takiego obszaru.

Zakres nasycenia obszarów wiejskich ludnością utrzymującą się z dochodów pozarolniczych jest wyraźnie powiązany z nasilającymi się procesami urbanizacyjnymi. Ludność wiejska zwłaszcza w początkowych fazach odchodzenia od rolnictwa powiązana jest bardziej z gospodarką rolną (ludność dwuzawodowa, robotnicy sezonowi, plantatorzy itp.), aby później oddalać się coraz bardziej od rolnictwa. Ogólnie pozarolniczą aktywność mieszkańców wsi możemy podzielić na cztery grupy:

- związanych z przemysłem i usługami zlokalizowanymi na terenach wiejskich, w tym również z przemysłem rolno-spożywczym i usługami rolniczymi;
- związanych z miejscami pracy w miastach (tzw. funkcja mieszkaniowa wsi);
- związanych z obsługą przyjeżdżających czasowo na obszary wiejskie (rekreacja, turystyka, agroturystyka);
- utrzymującą się z nieprodukcyjnych źródeł dochodu (m.in. emeryci, renciści, rentierzy itp.).

Każda z tych grup charakteryzuje się innymi potrzebami w zakresie konsumpcji dóbr i usług i w zależności od jej znaczenia w układzie lokalnym, różnicuje ekonomiczne podstawy funkcjonowa-

²⁵ Por. np. W. Musiał: *Zasięg targów Rawy Mazowieckiej*. Zeszyty Naukowe SGPiS, z. 17, Warszawa 1959; W. Kusiński: *Rola miast w kształtowaniu lokalnych systemów osadniczych*, [w:] *Problematyka lokalnych systemów osadniczych*, W. Maik (red.). Toruń 1993, s. 49-59.

nia i rozwoju małych miast. Kreuje także odmienne typy powiązań z bliższym i dalszym zapleczem miasta, jak i ze strefami dalszymi, zewnętrznymi. Nadaje małym miastom odmienny charakter w sensie fizjonomiczno-strukturalnym.

Ogólnie biorąc małe miasta, charakteryzujące się zróżnicowanymi powiązaniem ze swoimi lokalnymi obszarami gospodarczymi oraz różnym stopniem podatności na wzrost społeczno-gospodarczy można podzielić na trzy grupy ośrodków o różnym potencjale zmian:

- **zintegrowane lokalnie i rozwojowe** – dogodnie położone w przestrzeni regionalnej i lokalnej, z wysokim udziałem transakcji realizowanych w najbliższej strefie własnego obszaru gospodarczego, łatwo dostępne w sensie komunikacyjno-transportowym, atrakcyjne ze względu na korzystne warunki zamieszkania, o czytelnym układzie morfologii i uformowanych bądź łatwych do stworzenia układach węzłowych, silnie ekonomicznie, przyciągające inwestycje, siłę roboczą i stanowiące lokalne rynki pracy – istniejące centra rozwoju lokalnego;
- **słabo zintegrowane lokalnie i rozwojowe** – z dużym udziałem transakcji realizowanych zewnątrz (regionalnie, międzynarodowo) poza własnym obszarem gospodarczym, położone w strefach urbanizujących się, bardzo łatwo dostępne w sensie komunikacyjno-transportowym, często atrakcyjne ze względu na korzystne warunki zamieszkania i niewykorzystane walory przestrzeni i społeczności; często wymagające interwencji zewnętrznej, ze względu na żywiołowość procesów urbanizacyjnych, najczęściej w formie programu pomocowego;
- **niewykorzystanych możliwości rozwoju** – zwykle peryferyjnie lub niedogodnie położone w skali lokalnej lub regionalnej, o relatywnie nieatrakcyjnych cechach przestrzeni (dla produkcji, rekreacji, innych celów), strukturalnie słabo dostępne komunikacyjnie, o słabo skupionej zabudowie i braku elementów układu centrum, zaniedbanej infrastrukturze technicznej i społecznej lub jej braku oraz zdeformowanych, w wyniku depopulacji, strukturach demograficznych, najczęściej zupełnie niepodatne na próby ożywienia.

Stopniowe odchodzenie od pełnego zatrudnienia w rolnictwie do pracy dwuzawodowej – czyli częściowego zatrudnienia w gospodarce rolnej i korzystanie w coraz większym stopniu z pracowników sezonowych lub okazjonalnie pracujących, jest wyrazem postępującej kapitalizacji uprzemysławiającego się rolnictwa i zależności od „kupowanych” z sektora przemysłowego dóbr i siły roboczej. Taki trend, bardzo wy-

rażny w większości krajów Europy Zachodniej, w perspektywie kilkunastu lat z pewnością ujawni się również w Polsce, gdy w powiększających się obszarowo gospodarstwach rolnych pojawi się konieczność sezonowego, masowego zatrudniania najemnej siły roboczej. Taki kierunek rozwoju gospodarki rolnej będzie prowadzić do postępującej specjalizacji siły roboczej i zmian funkcjonalnych w rolniczych i monofunkcyjnych dotąd wsiach, a więc do wielokierunkowego rozwoju lokalnych obszarów gospodarczych oraz wzmacniania wieloaspektowych powiązań z małymi miastami o cechach centrów rozwoju²⁶.

Małe miasta i nowa rola struktur lokalnych

Dla obszarów wiejskich i ośrodków lokalnych (szczególnie w obszarach peryferyjnych) szczególnie istotne znaczenie ma sektor publiczny rozbudowany w systemach społeczno-gospodarczych wielu państw europejskich (*welfare state*). W strefach o dominacji rolnictwa sektor publiczny wyrasta najczęściej na największego pracodawcę, ważniejszego niż sektory tradycyjne – rolnictwo, przemysł i prywatne usługi. W Finlandii i Szwecji zwykle liczy od 1/3 do 1/2 ogółu zatrudnionych w gminach peryferyjnych ugruntowując gospodarczą stabilność i względnie wysokie dochody. Większość miejsc pracy tego sektora znajduje się w małych miastach. Jako bardziej sektor usług niż produkcji zastąpił stopniowo wiele utraconych miejsc pracy w rolnictwie po II wojnie światowej. Natomiast ograniczenia w sektorze publicznym ujawniły się w tych krajach w postaci pogłębiającego się kryzysu obszarów wiejskich oraz peryferyjnych lokalnych ośrodków.

Szwedzkie studia (*case-studies*) wykazały, że zatrudnienie w sektorze państwowym odgrywa znaczną rolę w poprawie poziomu wykształcenia i stwarzaniu możliwości pracy dla kobiet w obszarach peryferyjnych²⁷. Ponadto społeczny układ peryferii był silnie kształtowany przez wcześniejszą ekspansję zatrudnienia w sektorze publicznym, a można się spodziewać, że bieżące ograniczenia tego sek-

²⁶ K. Heffner: *Problem tworzenia miejsc pracy na terenach wiejskich. Czynniki przesłonięte*. Instytut na rzecz Ekorozwoju. Biuletyn nr 9: „Zielone” miejsca pracy na wsi., Warszawa 1999, s. 54-58.

²⁷ M.in. P. Malinen: *Changing rural policy in Finland*. „New Rural Policy” vol. 3, University of Joensuu, Joensuu 1996, s. 35-52; J. Alarinta: *Rural areas as innovative environments*. „New Rural Policy” vol. 7, no. 2, University of Helsinki – Mikkeli Institute for Rural Research, Mikkeli 1999, s. 81-87.

tora wywołają odwrotny skutek w poziomie wykształcenia i możliwości pracy dla kobiet na obszarach wiejskich. Ograniczenia w wydatkach państwa obniżają poziom usług subsydiowanych przez sektor publiczny a także obniżają rządowe wydatki *per capita*. Badania szwedzkie wykazują, że obszary wiejskie i peryferyjne są znacznie bardziej czułe na cięcia w sektorze publicznym niż duże miasta i regiony metropolitalne.

Jednym z rezultatów ograniczeń w wydatkach państwowych na sektor usług publicznych jest wzrost produktywności. Jednak bezrobocie równolegle rośnie wywołując potrzebę nowych wydatków publicznych i stawiając nowe wyzwania dla polityki zatrudnienia. Gospodarka obszarów wiejskich stale znajduje się na granicy opłacalności, czyniąc je szczególnie wrażliwymi na zmiany ogólnych czynników gospodarczych i politycznych. Z punktu widzenia rozwoju małych miast i otaczających je obszarów wiejskich istotne znaczenie ma utrwalanie się praktyk rozwoju opartego na środowiskach lokalnych²⁸. Zależy on od sukcesu polityki przerzucania w środowiska lokalne wzorców poprawy rozwoju społecznego i gospodarczego polegających m.in. na:

- porzuceniu hierarchicznego systemu politycznego socjalizmu, co prowadzi do wzrostu zapotrzebowania na tworzenie lokalnych stowarzyszeń, agencji i koalicji w celu promocji rozwoju gospodarczego i poprawy infrastruktury w skali lokalnej;
- tworzeniu mechanizmów rozpowszechniania informacji: – pilnym poszukiwaniu aktywności gospodarczych; daje ono nadzieję na tworzenie nowych miejsc pracy i dochodów, a także wchłania ludzi z lokalnych rynków pracy;
- reorganizacji zarządzania produkcją w kierunku przejścia z układu hierarchicznego do zdecentralizowanego, opartego na systemie rynkowym;
- innowacyjności; rozwój gospodarczy narastająco zależy od innowacji, lokalnych inicjatyw i konkurencyjności struktur lokalnych, gdyż wszystkie podobnie kierują się zorientowaną rynkowo polityką rozwoju lokalnego.

Uwzględniając znaczną odmiennosć sytuacji w poszczególnych ośrodkach lokalnych i ich wiejskim otoczeniu podejmowane działania muszą cechować się zróżnicowaniem rozwiązań, które prowadzą do utrwalenia aktywności lokalnych. Można przyjąć, że wiele z tych

²⁸ Por. M. Tykkyläinen: *Factors in local economic development*, [w:] *Local economic development: a geographical comparison of rural community restructuring*, C. Neil, M. Tykkyläinen (red.). United Nations University Press, Tokyo 1998, s. 309-317.

wniosków ma bezpośrednie odniesienie do sytuacji małych miast i otaczających je obszarów wiejskich w Polsce. Ekonomicznie uzasadniane wycofanie się wielu instytucji sektora publicznego z obszarów wiejskich oraz małych miast do większych ośrodków lub centrów regionalnych nie tylko pozbawiło je i tak już nielicznych miejsc pracy, ale zmniejszyło ich społeczno-ekonomiczne i kulturalne oddziaływanie prowadząc do zanikania lokalnych więzi.

Zagrożenia rozwoju wynikające ze zmieniającej się roli małych miast

Jeśli chcemy zbadać rolę współczesną małych miast to nie może ona być rozważana w oderwaniu od ich lokalnego zaplecza wiejskiego. Ponadto jest oczywiste, że kierunki ewolucji małych miast nie są takie same dla wszystkich regionów w całym kraju.

Jako rezultat ostatnich trendów społeczno-gospodarczych, wiejska ekonomika przesuwana się w kierunku współczesnych programów politycznych i istnieje silne przekonanie, że ramy powojennej polityki, która traktowała rolnictwo jako dominującą funkcję obszarów wiejskich – wymagają uwspółcześnienia. Możliwą alternatywą dla kierowania wsparcia bezpośrednio do rolników jest wzmocnienie inicjatyw rozwoju w małych miastach, nawiązujące do koncepcji polaryzacyjnych w kształtowaniu systemu osadniczego, głównie przez zastosowanie teorii biegunów wzrostu. Zakładają one, że istnieje silne powiązanie gospodarcze między małymi miastami a ich rolniczym zapleczem (otoczeniem). Na poziomie lokalnym potrzeba wyboru strategii zapewniających przyszłą egzystencję oraz zdolność zachowania i utrzymania funkcji przez małe miasta jest odzwierciedlana przez liczbę projektów i inicjatyw formułowanych przez miejskie stowarzyszenia, agencje rozwoju rolnictwa i liczne krajowe organizacje społeczne (NGO). Te inicjatywy stały się szczególnie ważne w ostatnich dekadach XX w., gdy wielu lokalnych handlowców z małych miast znalazło się pod naciskiem rozwijających się sieci hiper i supermarketów. Jednak koncentrują się oni bardziej na strategiach marketingowych, głównie nastawionych na zachęcenie ludzi do zakupów w centrach małych miast, niż na strategiach rozwoju (preferujących stymulowanie wzrostu we wszystkich sektorach gospodarki lokalnej). Tracą w ten sposób wiele korzyści, które są skutkiem czynników włączających małe miasta w lokalną gospodarkę.

Badania nad współczesną rolą małych miast wskazują, że tego typu ośrodki nie mogą być rozpatrywane w oderwaniu od ich lokalnego środowiska. Jak wskazują opracowania Erringtona konieczne jest zrozumienie współczesnych zależności między produkcją a konsumpcją dóbr i usług na obszarach wiejskich oraz funkcjonowanie rynków, na których się one dokonują²⁹. Praktycznie rozpoznane są szczegółowo tylko funkcje centrów miast oraz trendy w handlu detalicznym. Występuje natomiast niedostatek informacji o funkcji małych miast w ich lokalnej strefie oddziaływania, której istotnym elementem jest przepływ dóbr i usług między ośrodkiem miejskim a otaczającym obszarem. Curran i Blackburn stwierdzili, że sposób, w jaki lokalne relacje gospodarcze przekładają się na rzeczywiste przepływy nie był dotąd przedmiotem systematycznych studiów³⁰. Z kolei Harrison (1993) zauważyła, że jeśli małe miasta mają odgrywać zasadniczą rolę w gospodarce obszarów wiejskich, a nie być tylko ważnym czynnikiem lokalizacji dla zmieniających się wiejskich majątków, muszą stać się potencjalnym celem polityki rozwoju obszarów wiejskich.

Jednak pewne procesy gospodarcze są bardziej powiązane z obszarami lokalnymi niż inne, co skutkuje silnym zróżnicowaniem poszczególnych wiejskich obszarów w tej skali. Np. Keeble i in. (1992) stwierdził, że firmy w bardziej oddalonych obszarach wiejskich są znacznie bardziej wyspecjalizowane w niszach rynkowych tworzonych przez wzrastające dochody konsumentów i znacznie częściej obsługują rynki konsumenckie, detaliczne, turystów i rolnicze, natomiast przedsiębiorstwa w obszarach wiejskich bardziej dostępnych specjalizują się głównie w niszach rynkowych tworzonych przez kompleks technologiczno-biznesowy³¹. Wynika z tego wniosek, że procesy gospodarcze zachodzące w określonym miejscu niekoniecznie czyni je lokalnymi. Howe (1991) wykazał, że lokalne sklepy, szczególnie małe wyspecjalizowane sklepy, włączają się w krajowe sieci sklepów sprzedające wzory i towary w szerokiej skali przestrzennej, która rozprzestrzenia się wraz z sieciami supermarketów wychodzącymi poza miasta³². Dalsze bada-

²⁹ A. J. Errington: *Coming home? The emerging Agenda for rural development research in the UK*. Parallel Paper prepared for the Agricultural Economics Society Conference, Edinburgh, 21-4 March 1997, Plumouth 1997.

³⁰ J. Curran, R. Blackburn: *Small firms and local economic Networks. The death of the local economy?* London:1994.

³¹ D. Keeble, P. Tyler, G. Broom i J. Levis: *Business success in the countryside: the performance of rural enterprise*. PA Cambridge Economic Consultants: HMSO, Cambridge 1992.

³² *Retailing management*, W. S. Howe (red.). Macmillan, London 1991.

nia Curran'a i Blackburn'a (1994) potwierdziły, że przedsiębiorstwa mogą być w rzeczywistości mniej powiązane z lokalną gospodarką niż to się powszechnie sądzi. W efekcie dają one mniej możliwości do powstawania relacji nieekonomicznych ze swoim wiejskim otoczeniem.

W sumie „lokalna gospodarka”, jakkolwiek definiowana, ma powiązania bezpośrednie lub pośrednie, materialne lub niematerialne – z gospodarką w szerszym zakresie, regionalną, krajową i międzynarodową. Lokalna gospodarka może być zdefiniowana jako ograniczona forma przestrzenna w sieci szerszej aktywności gospodarczej, gdzie powstawanie dochodów lokalnych i ich wypływ poza „lokalne” granice jest zmienne. Zwraca się także uwagę na znaczenie czynnika konkurencyjności, który dotyczy również mniejszych miast i lokalnego poziomu odniesienia. Mniejsze ośrodki, jako aktywne centra ponadlokalne ożywiają zacofane tereny wiejskie. Konkurencyjność miast uzależnionych od jednego sektora gospodarki lub też terenów wiejskich zdominowanych przez funkcję produkcji surowców rolniczych zależy od aktywnej polityki różnicowania podstaw lokalnej gospodarki. Stopień konkurencyjności miast wpływa na szansę otaczających je terenów wiejskich³³.

Wnioski

Stymulująca dla obszarów wiejskich rola praktycznie wszystkich małych miast i miasteczek (po dokonaniu stosownego przeorientowania polityki gospodarczej, planistycznej i przestrzennej) jest oczywista. W zmianach zachodzących w lokalnych obszarach gospodarczych, opartych na małych ośrodkach miejskich dużą rolę odgrywają procesy transformacji gospodarczej dokonujące się po 1989 r.

Główne problemy, ujawniające się w formie zagrożeń dla procesu przekształceń układów wiejskich związanych z małymi miastami, to przede wszystkim:

- stagnacja gospodarcza małych miast, wiążąca się często z monofunkcyjnością przemysłową;
- negatywne procesy demograficzne i zjawiska depopulacyjne w wiejskiej sieci osadniczej;
- wzrost bezrobocia i brak zmian jakościowych na wiejskim rynku pracy oraz związane z tym zagrożenia społeczne;

³³ Por. E. Morawska, W. Siemiński, T. Topczewska: *Czynniki atrakcyjności i konkurencyjności lokalnych jednostek terytorialnych*. „Człowiek i Środowisko” t. 25, z. 1, 2001, s. 77-88.

- słaba akumulacja kapitału, dekapitalizacja majątku produkcyjnego, usługowego i mieszkaniowego w małych miastach i otoczeniu wiejskim, uniemożliwiająca inicjowanie zmian.

Polityka centralna, a często i regionalna, usiłuje przeciwdziałać tendencjom do koncentracji przedsięwzięć gospodarczych, stymulując firmy i ludność do lokalizacji w mniejszych ośrodkach oraz w regionach mniej intensywnie zagospodarowanych (zwykle peryferyjnych). Jednak skutki takiej polityki nie są jednoznaczne, jakkolwiek w niektórych krajach można zauważyć wyraźne przejawy dekoncentracji gospodarki w metropoliach i regionach najsilniej zurbanizowanych (np. Wielka Brytania, Dania, Holandia, Belgia).

Dla małych ośrodków miejskich powiązanych z rynkiem wiejskim ważny jest także spadek znaczenia bliskości usług i ich odbiorcy, jakkolwiek niektóre usługi wymagają jednak obecności odbiorcy, co wymusza ich przybliżenie do poziomu lokalnego. Małe miasta zlokalizowane w strefach pozaaglomeracyjnych porządkują zwykle przestrzeń wiejską i są szczególnie predestynowane do pełnienia funkcji lokalnych centrów rozwoju. Wśród charakterystycznych cech, które są punktem wyjścia do integracji małych miast z ich wiejskim zapleczem w lokalne obszary gospodarcze, zasadnicze znaczenie mają takie ich funkcje, jak jakość przestrzeni miejskiej, sprawność ekonomiczna struktur lokalnych, przestrzenna dostępność i otwartość układu miejskiego.

W małych miastach i ich wiejskim zapleczu mieszka znaczna część ludności krajów europejskich, szczególnie w regionach o dominacji gospodarki rolnej. Jak się wydaje w początkach XXI w. ponownie stają się one szczególnie ważne dla jakości życia wielu mieszkańców Polski i Europy.

Literatura

- Adamczewska-Wejchert H., Wejchert K., 1986, *Małe miasta. Problemy urbanistyczne stale aktualne*. Arkady, Warszawa.
- Bachvarov M., 2000, *Decay of services in the Bulgarian countryside during the post communist transition*, [w:] *Contemporary role of the service sector*. Abstract of the Conference, University of Łódź, Łódź s. 75-80.
- The changing function and position of rural areas in Europe*. P. Huigen, L. Paul, K. Volkers (Eds), Netherlands Geographical Studies, Utrecht 1992.
- Drobiek W., 1999, *Rola miast zdegradowanych w sieci osadniczej Śląska*. PIN Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Dziegieć E., 1984, *Zasięg oddziaływania centrum handlowego małego miasta*. „Acta Universitatis Lodziensis, Folia Geographica” z. 3, Łódź.

- Errington A. J., 1994, *The peri-urban fringe: Europe's forgotten rural areas*. „Journal of Rural Studies” vol. 10, s. 267-376.
- Frankowski Z., Topczewska T., 1998, *Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego gminy na przykładzie małego miasta i gminy wiejskiej*. „Człowiek i Środowisko” t. 22, nr 3 s. 183-199.
- Harrison-Mayfield L., 1996, *The local economic impact of small farms; a spatial analysis*. „Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie” vol. 87, s. 387-398.
- Hibner A., 1979, *Wielkość i kierunki dojazdów do pracy na przykładzie wybranych miast województwa sieradzkiego*. Studia Regionalne, t. 3, Łódź.
- Hobb J. E., 1996, *A transaction cost approach to supply chain management*. Supply Chain Management, no. 1 (2), s. 15-27.
- Kotlicka I., 1974, *Procesy urbanizacyjne osiedli strefy podmiejskiej Łodzi na przykładzie Rzgowa*. Zeszyty Naukowe UŁ, Seria 2, z. 55, Łódź.
- Liszewski S., 1975, *Współczesny stan zagospodarowania Wolborza i możliwości jego aktywizacji gospodarczej*, [w:] 400-lecie A. Frycza-Modrzewskiego. 700 lecie nadania praw miejskich Wolborzowi, Łódź.
- Liszewski S., 1976, *Struktura przestrzenna miasta Prudnika*. Acta Universitatis Lodzensis, seria 11, z. 7, Łódź.
- Liszewski S., Pączka S., 1971, *Koźle jako ośrodek ruchów wahałtowych ludności i tranzytu pojazdów*, [w:] Ziemia Kozielska. Studia i Materiały, t. 1, Opole.
- Local economic development: A geographical comparison of rural community restructuring*, C. Neil, M. Tykkyläinen (red.). United Nations University Press, Tokyo 1998.
- Matczak A., 1987, *Próba określenia funkcji wypoczynkowej osiedli podmiejskich na przykładzie Kolumny*. Acta Universitatis Lodzensis, Turyzm, nr 3.
- Matczak A., Szymańska D., 1997, *Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miasta – przykład Brodnica*. Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Problemy przestrzennego rozwoju ośrodków lokalnych (na przykładzie Korfantowa w województwie opolskim)*, K. Heffner (red.), seria: Badania nad rozwojem regionu. Instytut Śląski w Opolu, Opole 1987.
- Rajman J., 1977, *Miejsce małych miast w systemie osadniczym województwa opolskiego w latach 1950-1970*. Studia Śląskie t. 31 s. 361-377.
- Salwicka B., 1975, *Bystrzyca Kłodzka, jej rozwój przestrzenny i funkcje*. Acta Universitatis Wratislaviensis, nr 237, Prace IG, Seria B, t.1, s. 143-147, Wrocław 1975.
- Studia geograficzne nad aktywizacją małych miast*, K. Dziewoński i in. (red.) „Prace Geograficzne IG PAN” nr 9, PWN, Warszawa 1957.
- Wejchert K., 1947, *Miasteczka polskie jako zagadnienie urbanistyczne*. Wyd. Ministerstwa Odbudowy, Warszawa.
- Williams C. C., 1994, *Rethinking the role of the service sector in local economic revitalisation*. Local Economy, vol. 9 s. 73-82.
- Wysocki Z., 1975, *Małe miasta w perspektywie nowego podziału administracyjnego Polski*. Wiadomości Statystyczne, nr 9.

- Wysocki Z., 1975, *Interpretacja rynkowa rozwoju małych miast w Polsce*. Acta Universitatis Wratislaviensis, Seria B, nr 23 7, Wrocław.
- Zajchowska S., 1958, *Rozwój przestrzenny miasta Skwierzyny*. Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Poznania, Poznań z. 2, s. 153-1954.